

Наталія ШАЛАШНА,

доцент Слов'янського державного педагогічного університету,
канд. іст. наук

Історико-книгознавча тематика в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX ст.

Статтю присвячено одному з аспектів науково-теоретичної та практичної діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, а саме плідній праці членів цієї організації в галузі виявлення, збереження й дослідження книжкових пам'яток на території Південної України у другій половині XIX ст. Аналізується методика й завдання цієї діяльності, визначаються найважливіші здобутки Одеського товариства в цій галузі. Визначається місце науковців Одеси у початковому етапі формування української історії книги як самостійної науки.

К л ю ч о в і с л о в а: книгознавство, історія книги, Одеське товариство історії та старожитностей, книжкові пам'ятки.

Поява в суспільстві писемності й книги засвідчує перехід цього суспільства на новий етап розвитку, перетворення культури на цивілізацію. Тому історія книги як духовного феномена завжди була для науковців однією з найцікавіших тем. Для української культури це особливо актуально, оскільки в умовах бездержавності книга поряд з усною народною творчістю виступала одним із головних чинників збереження національної самосвідомості. Закономірно, що історія книги як самостійна галузь наукових досліджень починає свій розвиток у добу національно-культурного відродження кінця XVIII–XIX ст. Становлення історичного книгознавства протягом цього часу має свої внутрішні закономірності й етапи розвитку, вивчення яких дає можливість повніше зрозуміти загальне явище відродження національної культури України. Інтерес становить будь-яка організація, наукова установа, особистість, які зверталися до дослідження історії вітчизняної книги протягом зазначеного періоду. Однією з таких організацій було Одеське товариство історії та старожитностей.

Історія цього товариства є взагалі дуже цікавою, і вивчення її розпочалося ще з XIX ст. [1], однак один із важливих аспектів плідної роботи товариства – діяльність в галузі опису, збереження, дослідження й публікації вітчизняних книжкових пам'яток – є ще не опрацьованим. Дана стаття є продовженням висвітлення цього аспекту діяльності товариства [2] і стосується особливостей його роботи у другій половині XIX ст.

У контексті завершального етапу процесу національно-культурного відродження українське

історичне книгознавство в другій половині XIX ст. отримує важливий стимул до розвитку і поступово оформлюється в окрему наукову сферу. Однією з найхарактерніших ознак розвитку історії книги як науки протягом другої половини XIX ст. і першого десятиріччя XX ст. була співпраця діяльності наукових установ та організацій із широким колом аматорів, яких спонукала до праці цікавість до культури власного народу й патріотичні почуття. Поступово більшість таких дослідників долучалася до роботи наукових товариств вже на систематичних засадах. Завдяки цьому в українській науці XIX ст. (утім, як і майже в усіх країнах Європи цього часу) поряд із фаховими працями важливе значення у накопиченні наукового матеріалу мають роботи аматорські. Співвідношення між кількістю фахових та аматорських наукових публікацій в окремих регіонах України у цей час залежало від кількості наукових центрів з усталеною дослідницькою традицією та чисельності високоосвічених людей. Висвітлюючи діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, цей чинник слід враховувати, адже Південна та Південно-Східна Україна в XIX ст. були нещодавно заселеними регіонами.

Робота Одеського товариства історії та старожитностей із фіксації, вивчення та збереження вітчизняних книжкових пам'яток розпочалася ще з 30-х років XIX ст. До середини століття було сформовано в загальних рисах програму цієї роботи та її основні завдання. Слід відзначити, що більшістю членів товариства завдання організації у цьому напрямі розумілися значно ширше, ніж краєзнавчі дослідження, що були основною метою.

Безумовно, насамперед ставилося завдання виявлення, опису і, за можливістю, придбання для Музею товариства пам'яток книжності, які збереглися на території Новоросійського краю. Однак подальше використання зібраного матеріалу розумілося як частина загальноукраїнських історичних досліджень.

Протягом 30–50-х років XIX ст. товариством було достатньо чітко сформульовано мету й завдання історико-книгознавчої роботи. Передбачалося планомірно дослідити всі наявні в краї архіви, зібрання документів, які належали офіційним установам та приватним особам, і виявити важливі з історичної точки зору документи, в тому числі рукописи та стародруки. Критеріями відбору було визначено: важливість цих пам'яток як свідчень старовини, як історичних реліквій; значення їх з філологічної точки зору як писаних слов'янськими мовами певного періоду; цінність для історії краю тих відомостей, які містяться у документах [3].

Далі планувалося якомога швидше вилучити знайдені пам'ятки з тих архівів або зібрань, де вони знаходилися, і передати їх для зберігання до Одеського історичного архіву. Відібрані документи передбачалося публікувати в друкованому органі товариства – «Записках Одесского общества истории и древностей», так само як і результати їх дослідження. Цю роботу було розпочато з 1835–1836 рр., й результати постійно обговорювалися на засіданнях товариства.

У другій половині XIX ст. товариство продовжує свою діяльність із вивчення й збереження рукописів та стародруків, однак в основних характеристиках цієї роботи можна побачити деякі зміни порівняно з її початковим періодом. Зберігається увага до книги як пам'ятки культури в цілому, однак інтерес науковців до книги стає більш спеціалізованим, насамперед філологічним та церковно-історичним. Поряд зі збільшенням обсягу публікацій спостерігається зменшення їх кількості (якщо за перші п'ятнадцять років роботи Одеського товариства опубліковано десять розвідок з історико-книгознавчої тематики, то протягом наступних п'ятдесяти років – приблизно стільки ж). Увагу науковців привертають, як правило, вже не щойно знайдені рукописи та стародруки, але ті, що зберігались у фондах товариства досить давно, проте не були ще досліджені. І, нарешті, слід відзначити те, що в масиві публікацій зникає систематичність, вони відображають вже не цілеспрямовану роботу, скоординовану товариством, а результати окремих дослідників.

Таким чином, можна говорити про певні зміни в напрямах роботи Одеського товариства історії та старожитностей у галузі історичного книгознавства у другій половині XIX ст. Це має свої причини і відбувалося на тлі тогочасного загального піднесення історичного книгознавства в Україні.

У працях Одеського товариства історії та старожитностей розуміння книги як пам'ятки культури, а не лише матеріального носія тексту, було дуже чітко сформованим. Причиною цього, мабуть, слід вважати відносно невелику кількість слов'яномовних рукописів та стародруків на теренах Півдня України і, натомість, велику спадщину єврейських, грецьких та арабських манускриптів в Криму та Причорномор'ї.

На основі аналізу публікацій історико-книгознавчої тематики в «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» можна виявити певні особливості підходу до книги та її історії на Півдні України. По-перше, впадає в око відсутність будь-якого виняткового ставлення до православної книжності. По-друге, історичне книгознавство в працях членів товариства є невіддільним від вивчення історії краю. По-третє, поряд із дослідженнями, в яких можна побачити лише окремі історико-книгознавчі відомості, публікуються перші цілісні наукові праці, що мають предметом вивчення чітко сформульовані проблеми історії книги.

Книга уважно досліджувалась і цінувалась як пам'ятка культури, незважаючи на її мову, зміст, художні якості чи інші ознаки. Головним критерієм, що визначав зацікавлення науковців, є старовинність книги, її давнє походження, а отже, причетність до історії краю. Цю тенденцію можна простежити в усіх публікаціях з історії книжності Новоросійського краю, незалежно від того, хто був їх авторами – науковці-філологи, історики, релігієзнавці чи просто аматори.

Такими є статті архимандрита Антоніна [4], А. Ристенка [5], Ф. Терновського [6], М. Палеолога [7], Б. Ляпунова [8], С. Серафимовича [9]. М. Палеолог, наприклад, повідомляючи про Євангеліє, отримане Музеєм Одеського товариства від священика М. Кафафова, має на меті зробити висновок, чи гідна вказана книга посісти місце у Музеї. Дослідник прямо зазначає, що жодних визначних особливостей щодо змісту, художніх якостей тощо книга не має [7], проте, незважаючи на свою ординарність, має залишитись у Музеї як пам'ятка старовини.

Так само перш за все старовинність привертає

увагу автора в Євангелії, описаному Б. Ляпуновим [8]. Мета дослідження автором визначається як встановлення часу створення книги та вивчення її історії. Джерелом відомостей є палеографічні особливості тексту та історичні, вкладні та інші записи на книзі: «Написанная, как это ясно из правописания, первоначально где-то в области южно-русских говоров XII столетия, рукопись попала в руки какого-то книжника XVI века, болгарина или вообще хорошо знакомого со средне-болгарской письменностью, а в XIX веке, прежде чем попасть в библиотеку Общества, также находилась в руках болгарина, м.б. из Тарнова, хотя и была одно время (в 1837 или 1851 году) в области сербской (Новом Саде)» [8].

Так само насамперед зацікавлення давниною рукопису простежується в публікації архімандрита Антоніна [4]. Наводячи відомості про склад Євангелія, його збереженість, мову й письмо, відзначаючи наявність ініціалів, докладно описуючи кожну мініатюру, автор все ж насамперед цікавиться історичними записами на берегах тексту, які доводять давність книги, а також містять багато відомостей для історії міста Судака та його християнської общини.

Дещо ширшими за тематикою і більш фаховими з точки зору історичного книгознавства є статті С. Серафимовича та Ф. Терновського, де друга є доповненням до першої. Аналізуючи вивезений з Єгипту в 1830 р. грецький манускрипт, обидва автори приділяють увагу його художнім яким, докладно описуючи дві збережені мініатюри та ініціали. Власне, предметом статті С. Серафимовича [9] є порівняння тексту старовинного Євангелія з сучасними редакціями для потреб історії церкви. Водночас сама книга виступає пам'яткою книжкового мистецтва і описується з цієї точки зору. Ф. Терновський робить доповнення стосовно часу створення пам'ятки, відзначаючи, що згадані в приписці монети «романіати», за які було куплено книгу, могли бути у вжитку лише за часів правління у Візантії імператора Романа, і це у співставленні з іншими ознаками дає дату 1028–1034 рр. [9].

Певний матеріал до історії друкарства в Новоросійському краї містить стаття Я. Грахова [10]. Єдина відома на території Півдня України друкарня князя Потьомкіна привертала увагу вже одного з перших українських істориків книги і одного із засновників Одеського товариства історії та старожитностей М. Мурзакевича [11]. У 1848 р. в «Записках» товариства було опубліковано його досить

докладне дослідження історії цієї друкарні. Я. Грахов повертається до цієї тематики з метою уточнення її долі після смерті князя. Стаття містить коротку хронологію діяльності друкарні, перелік її працівників, вагу й вартість замовлених додатково у 1807 р. шрифтів. Як підсумок щодо роботи цього першого видавничого осередку у Південній Україні вказується, що «известий о дальнейшей судьбе походной типографии не найден, вероятно она поступила совершенно в ведение губернского правления и послужила основанием нынешней типографии при оном» [10]. Власне, дослідник мав на меті не стільки вивчити діяльність друкарні князя і її подальшу долю, скільки опублікувати знайдені ним в архіві губернського правління Катеринослава документи, що мали стосунок до історії заселення й духовного розвитку краю.

Найбільш фаховою книгознавчою роботою із тих, що виходили в Записках Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX ст. – на початку XX ст., можна назвати роботу А. Ристенка [5]. Рукописи описуються ним з використанням вже сформованої на той час методики: подаються відомості про назву, склад, стан збереженості, матеріал, палеографічні особливості тексту, характер оформлення. Робляться припущення стосовно датування й авторства рукопису, якщо це прямо не зазначено в тексті. Відзначено наявність приписок, у тому числі навіть незначущі проби пера власників, деякі приписки наводяться повністю. Науковий характер роботи над зібранням рукописів і над кожною окремою книгою підтверджується тим, що автор мав на меті не лише повідомити наукову громадськість про наявність тих чи інших книг у Одеського наукового товариства, а зробити якомога легшим подальше їх наукове використання. З цією метою відзначається, наскільки відомим є той чи інший текст дослідникам, повністю наводяться уривки, які раніше не фігурували як предмет філологічного, історичного й палеографічного вивчення, даються короткі довідки про монастирі, церкви та особистості, які згадуються в приписках. Опис супроводжується іменним, географічним та предметним покажчиками.

Історичне книгознавство в другій половині XIX ст. зазнало змін у тематиці не лише в публікаціях Одеського товариства історії та старожитностей, але й в цілому по Україні. Причини цього полягають у тому, що різноманітні краєзнавчі товариства, гуртки любителів старовини, окремі діячі виступали в першій половині XIX ст. майже єдиними

суб'єктами розвитку історичної науки, натомість з появою професійних наукових установ та організацій історичного напрямку потреба у такій широкій тематиці діяльності краєзнавчих організацій відпадає, і вони переважно концентрують свою увагу на локальних історичних дослідженнях, у яких все більше спеціалізуються і досягають значних здобутків. На доказ того, що в цей час історичне книгознавство розвивалось в Одесі і поза межами товариства, можна навести яскраві роботи, здійснені того часу одеськими вченими: «Дослідження російської журналістики XVIII–XIX ст.» В. Лазурського [12] та «Нарис історії книги» А. Кирпичникова [13].

Робота В. Лазурського відрізняється великою кількістю фактографічних відомостей і систематичним підходом до їх висвітлення. Розуміючи предмет вивчення як історію журналістської справи, історик включає до розгляду не лише власне відомості про той чи інший періодичний орган, а й про його засновників, видавців, редакторів, робить висновки стосовно тематики й змісту журналів, порівнює видання на території Російської держави із сучасними їм зарубіжними. Особливо відзначається істориком значення літературно-художніх журналів початкового періоду щодо знайомства вітчизняного читача з кращими творами європейської літератури (окремо докладно висвітлюється перекладацька діяльність М. Пермського) та роль сатиричних журналів у викоріненні вад і недоліків суспільного життя. Журналістика не відділяється від просвіти, а тому окремою темою виділено діяльність М. І. Новикова як народного просвітителя. Таким чином, історія журналістики у розгляді В. Лазурського перетворюється на історію літератури й навіть культури в цілому.

Подібні ж риси (увага до просвітницької ролі книги в суспільстві; розуміння тісного взаємозв'язку між розвитком книжності й культурою в цілому; відзначення окремих видатних діячів книжкової культури тощо) можна простежити і в праці А. Кирпичникова, хоча вона й мала дещо інше призначення. Якщо робота В. Лазурського планувалась як ґрунтовне наукове дослідження, то «Очерки истории книги» А. Кирпичникова – це дві публічні лекції, призначені для широкого загалу, й мав на меті подати найважливіші відомості про історію книжкової справи. Перша лекція присвячувалась історії рукописної книги, а друга висвітлювала питання історії книги друкованої. Розгляд автор починає ще з ассирійських клино-

писних табличок, бажаючи ввести читача в контекст світової історії писемності й книги. Але головну увагу приділено, звичайно, книжковій культурі Русі. Так само, як і у В. Лазурського, книга розглядається як одне з явищ культури поряд з іншими одночасними і рівнозначними феноменами. Окрім відомостей власне про книгу й книжників розповідається про складання літописів, досягнення у зображувальному мистецтві, в освіті тощо. Найкращі книжкові пам'ятки, які збереглися від того часу, розглядаються окремо.

Обидві вказані праці, безумовно, були відомі членам Одеського товариства історії та старожитностей, однак значно відрізняються тематикою від його публікацій. Отже, у другій половині XIX ст. можна говорити про початок свідомої наукової спеціалізації Одеського товариства на вивченні книги саме як пам'ятки місцевої історії. Звідси формувалось й специфічне ставлення до книги – її розглядали як свідчення старовини в контексті інших феноменів культури краю, специфічне ж ставлення до книги походило із розуміння її подвійної природи – як феномена мистецтва і як носія тексту.

Протягом другої половини XIX ст. до висвітлення історико-книгознавчих питань звертались й інші аналогічні за напрямом роботи організації та товариства, наприклад, Харківське історико-філологічне товариство, Ніжинське історико-філологічне товариство, Історичне товариство імені Нестора-Літописця при Київському університеті, Київське товариство старовини й мистецтв, губернські вчені архівні комісії у Чернігові, Катеринославі, Полтаві тощо. У їх діяльності можна простежити ту саму тенденцію, що і в роботі Одеського товариства – одночасно із появою систематичних наукових праць високого рівня, де предметом дослідження виступає історія книги як суспільного феномена, публікуються дослідження, у яких книга описується як пам'ятка старовини, що має значення для історії краю. Прикладів можна навести багато.

Так, членами Харківського історико-філологічного товариства протягом другої половини XIX ст. було опубліковано ряд статей історико-книгознавчої тематики (Д. Багалій [15; 16], М. Сумцов [17], О. Русов [18], А. Лебедев [19] та ін.), де поряд із описом книги як пам'ятки старовини наявні важливі узагальнення й сформований науковий підхід (особливо це стосується праць Д. Багалія та М. Сумцова). Проте так само наявна еволюція в бік «краєзнавчого» розуміння книжкової пам'ятки,

що чітко сформульовано в інструкції Харківського товариства «Про збирання історико-етнографічних матеріалів» [14].

Такі самі тенденції простежуються в діяльності членів вчених архівних комісій [20], Київського товариства старовини та мистецтв. На засіданнях останнього, наприклад, доволі часто обговорювались доповіді його членів про ті чи інші видатні книжкові пам'ятки, що були придбані або подаровані для музею товариства, проте завжди йшлося лише про пам'ятки історії та мистецтва, а не окремі прояви загального розвитку культури [21].

Опубліковані праці членів Ніжинського історико-філологічного товариства підтверджують цю тенденцію. Дослідження збірки рукописів товариства, здійснені Є. Петуховим [22] та М. Сперанським [23], відзначаються високим науковим рівнем, хоча в цілому напрям діяльності товариства був майже виключно краєзнавчим.

Отже, насамкінець, слід зауважити, що історико-книгознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей відбувалась відповідно до загального розвитку історичного книгознавства в Україні й може бути визнана вагомим внеском у процес формування вітчизняного історичного книгознавства як самостійної науки.

Література

1. Браун Ф. К. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. – Одесса, 1870.
2. Шалашина Н. М. Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей у галузі вивчення і збереження книжкових пам'яток (перша половина XIX ст.) // Схід. – 2006. – № 5. – С. 57–61.
3. Записки Одесского общества истории и древностей. – 1850. – Т. 2. – Отд. 2, 3. – С. 562–568.
4. Антонин, архимандрит. Заметки XII–XVI века, относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), написанные на греческом Синаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. V. – С. 595–628.
5. Рыстенко А. В. Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1910. – Т. XXVIII. – С. 35–120.
6. Терновский Ф. Древнее греческое рукописное Евангелие (апракос) Одесского музея // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1877. – Т. X. – С. 175–176.
7. Палеолог М. О Евангелии, писанном на пергаменте и принадлежащем Александропольской церкви // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1858. – Т. IV. – С. 464–465.
8. Ляпунов Б. М. Несколько слов о рукописи евангельских чтений, хранящейся в библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1907. – Т. XXVII. – С. 76–95.
9. Серафимович С. Манускрипт греческого древнего Евангелия // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1867. – Т. VI. – С. 507–513.
10. Грахов Я. О походной типографии князя Потемкина-Таврического // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1858. – Т. IV. – С. 472–472.
11. Мурзакевич Н. Начало книгопечатания в Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т. II. – Отд. I. – С. 211–219.
12. Лазурский В. Ф. Исследования русской журналистики XVIII–XIX вв.: IP НБУВ. – Ф. 244. – № 6. – 26 арк.
13. Киртичников А. И. Очерк истории книги: Две публичные лекции, читанные в Одесе. – СПб.: Изд. жур. «Пантеон лит.», 1888. – 72 с.
14. О собирании историко-этнографических материалов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1899. – Т. 11. – С. XII–XIII.
15. Багалея Д. Заметка о новых материалах для истории Слободской Украины // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1893. – Т. 5. – С. 167.
16. Багалея Д. О рукописном сборнике сатирических статей XVIII в. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1894. – Т. 6. – С. III–IV.
17. Сумцов Н. Заметка о старопечатных книгах Харьковской духовной семинарии // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – № 6. – С. 89–90.
18. Русов А. Некоторые документы, касающиеся Густинского и Мгарского монастырей // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1892. – Т. 4. – С. 90–112.
19. Лебедев А. Вотчинный быт монастырей (по архивным документам) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1892. – Т. 4. – С. 113–238.
20. Симоненко І. М. Вчені архівної комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 343 с.
21. Протоколи засідань правління Київського товариства старовини та мистецтв: IP НБУВ. – Ф. 241. – № 1. – Арк. 86, 137, 138.
22. Петухов Е. Б. Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке историко-филологического института князя Безбородько // Известия Историко-филологического института кн. Безбородько. – Т. XV. – Нежин, 1895. – С. 1–56.
23. Сперанский М. Н. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического Института кн. Безбородько // Известия Историко-филологического ин-та кн. Безбородько в Нежине. – Т. XVIII. – Нежин, 1900. – VI, 143 с.; Т. XIX. – Нежин, 1901. – VIII, 39 с.; Т. XXI. – Нежин, 1903. – 28 с.; Т. XXII. – Нежин, 1905. – 40 с.